

JAROSLAV BAUER

PODÍL CITOSLOVCI NA VZNIKU ČESKÝCH SPOJEK

1. Původ spojek zajímá jazykovědu již dávno. Významným příspěvkem k řešení této otázky se staly dvě stati českého jazykovědce Josefa Zubatého: *O jistém způsobu užívání zájmena an a on a o jeho původě* (Listy filologické 26, 1909) a *Nali, nali-t* (ibid. 27, 1910).¹

Zubatý na základě široce založeného srovnávacího rozboru dokázal, že stč. slova *ano* a *nali*, která nabývala spojkového významu, byla původně deiktická citoslovce s významem „hle, sieh, ecce“ a měla platnost věty. Podrobné osvětlení přechodu citoslovečné platnosti ve spojkovou a rozbor všech funkcí obou slov v staré češtině podal pak Fr. Trávníček v monografii *Neslovesné věty v češtině I. Věty interjekční* (Brno 1930, 43—55 a 58—135). Slova *ano* a *nali* tvořila původně — v projevech bezprostředně spjatých s aktuální situací — citoslovečnou větu, kterou mluvčí ukazoval na nějakou překvapující skutečnost. Když pak byly takové projevy reprodukovány za jiné situace, oslaboval se deiktický význam těchto slov ve význam náladový (takže se stávala jen výrazem náladového zabarvení věty). V jistém kontextu — mezi větami smyslem spjatými — začala se pak chápat za vyjádření významového vztahu vět, tedy za spojky. Často zde pronikal vztah odporovací, rozpor mezi obsahem spojených vět (např. *když pak ona světlost minu, tuď se o jho rově svinu, nali nenie co zahřěsti* LegpApŠ 38; *řkú „pokoj, pokoj“, ano nenie pokoje* Štít Vrt 244), nebo šlo o připojení obsahové věty oznamovací závislé na slovesech vyjadřujících smyslový vjem (např. *uzře, ano vojska řečská . . . po něm pospiechají* TrojD 90 b; *slyšel, ano dítě pláče* Ezop 116a; *uda se jemu obrátiti i uzře, nalit na skále plást medu přitnul bieše* OtcB 28b; *[jelen] uslyše, nalit psi skuče* Baw 52b). Vedle toho pronikala v jiných kontextech i jiná spojková platnost.

Citoslovečná platnost slov *nali* a *ano* je v stč. ještě přímo dosvědčena. V dokladech, v nichž již převládá — aspoň podle našeho citění — význam spojkový, svědčí o citoslovečném původu zejména velmi důsledné užívání tzv. aktuálního prezentu, i když jde o děj minulý (srov. zvláště doklad z LegApŠ). Svědectví původní větné platnosti slov *ano* a *nali* vidí Fr. Trávníček v tom, že se po nich v stč. někdy nekladly příklonky, třebaže šlo o slova přízvučná — to ukazuje, že po nich byla původně pauza. Srov. *uzře, nalit lid se běře* EvOl 2Rg 13.34.

Slovo *nali* vzniklo podle Zubatého z citoslovce *na* a z partikule *li*; nebylo příliš rozšířeno a záhy zaniklo. Větší význam v jazykovém vývoji češtiny, a proto i pro pochopení vzniku některých spojek, mělo *ano*. Vzniklo již v předhistorické době z *a ono* (ojediněle se zachovalo i samotné *ono*). Slovo *ono* je ustrnulý tvar neutra ukazovacího zájmena *on*. „Základem užívání slov *ano*, *ono*, o kterém zde mluvíme, je nám zájmeno ukazovací, zejména proto, že deiktické užívání zájmena ukazovacího středního rodu lze sledovati všemi jazyky slovanskými i jinými jazyky indoevropskými“ (J. Zubatý, *Studie a články* II, 74).

2. Toto zjištění J. Zubatého se stalo klíčem k výkladu, jak vznikly další spojky zájmenného původu. Fr. Trávníček dospěl už v *Neslovesných větách* (I,

195—196) k závěru, že „i spojka *že* je aspoň zčásti, po slovesech videndi, od původu deiktické *e-že (je-že)*“, v němž je *e- (je-)* totožné s neutrem původně ukazovacího a později osobního zájmena *je* (srov. rus. *eto*). Ve *Skladbě (Historická mluvnice česká III, Praha 1956, 56—57)* tento výklad doplňuje: samotné *že* vzniklo z partikule *že*, která měla původně platnost deiktického citoslovce, *ež/e|, jež/e|* vzniklo složením zájmenného základu *e-, je-* s citoslovecnou platností a citoslovce *že*.

Ve *Skladbě* vykládá Fr. Trávníček jako původní deiktická citoslovce také podřadici spojky odvozené od zájmenných kmenů: *jako* (str. 58, 77, 85, 89, i jako relativum absolutum), *jedy, jeda* (87—88), *ješto* (93, i jako relativum absolutum 103—104); ze souřadících spojek k nim počítá *však* (85—86). Vedle toho vyvozuje z původních deiktických citoslovců i další spojky, které nejsou zájmenného původu: souřadící *a* (41—42, 44), *i, ale* (46, 119), podřadící *až* (94 n.).

Jaké argumenty svědčí pro citoslovecný původ uvedených spojek? Ojediněle je dochována citoslovecná platnost některých z nich (*ež, že, i, ale, a*). U *jeda, jedy* lze poukázat na doloženou citoslovecnou platnost jeho demonstrativního protějšku *tehdy, tehda*;² to svědčí o tom, že i zájmenná příslovce procházela podobným vývojem jako neutrum zájmen.

U jiných spojek se Fr. Trávníček opírá o syntaktickou synonymiku: *že (ež), ješto, jako, a* se užívá zčásti paralelně s *ano a nali* ve větách obsahových, *a, i, ale, však* v apodozi podřadných souvětí paralelně s *tu, aj, toť*. K tomu přistupuje mnohoznačnost většiny těchto spojek: výchozí význam musel být nespojkový, a různé spojkové užití vzniklo až v dalším vývoji v různých kontextech.

U některých spojek se připomíná, že se po nich nekladou příklonky, takže lze předpokládat, že měly větnou platnost a že po nich byla pauza. Ale neplatí to např. pro *však*.

3. Proti výkladu o citoslovecném původu *nali* a *ano* nebyly vzneseny závažné připomínky; podle našeho názoru jej lze považovat nejen za přesvědčivý, nýbrž i za skutečně prokázaný. V ostatních případech se mínění rozcházejí. K stoupencům citoslovecného původu spojek patří např. J. Kurz, který vidí citoslovecnou platnost u slov *a, i* připojujících participiální vazby a u staroslověnského *jako* na začátku přímé řeči, resp. i jinde.³ Naproti tomu B. Havránek vybízí k opatrnosti a sám se staví proti výkladu o citoslovecném původu *ež/e|, že*: alternace *eže // iže* v staré polštině, v staré ruštině i v pozdější staroslověštině a střídání *eže // ježe* svědčí o souvislosti s relativem *jaže, jaže, ježe*, které je starobylé. Paralelnost s *nali* nebo *ano* sama nemůže býti důkazem pro citoslovecnou platnost *že, ež*.⁴ Proti teorii o citoslovecném původu mnoha spojek byly vzneseny i jiné námítky.

Přesvědčivé řešení této otázky vyžaduje opatrné analýzy materiálu, zpřesnění kritérií, podle kterých na původ spojek usuzujeme, a hledání nových argumentů pro i proti. Pokusíme se vytknout některé zásady a aplikovat je při výkladu českých spojek.⁵

1. Výklad se musí opírat o analýzu co nejuplněnějšího starého materiálu a musí brát v úvahu všechny doložené funkce spojky; jde-li o slovo dosvědčené ve více jazycích, musí přihlídnout i ke stavu v starých památkách těchto jazyků.
2. Je nutno brát v úvahu vznik příslušného souvětího typu a nespokojit se ojedinělými doklady nebo analýzou samotné spojky.
3. Vznik jednotlivých spojek nelze bezpečně vyložit bez zřetele k vývoji celého souvětího systému, zejména k významově blízkým spojovacím prostředkům.
4. Syntaktická synonymita a paralelní užití prostředků je důležitou a cennou pomocí

ke zjištění vzniku spojek, ale průkazná je jen tam, kde jde o paralelnost úplnou, ne pouze přibližnou.

5. Je nutno přihlížet k relativní chronologii a k celkovému stavu jazyka v době, do které klademe vznik té nebo oné spojky.

4. Ze spojek zájmenného původu nelze citoslovečný původ jednoznačně prokázat u žádné, třebaže není vyloučen a zčásti je pravděpodobný.

Spojky *že, ež, jež* by mohly být citoslovečného původu; u *že, ež* je citoslovečné užití v staré češtině přímo dosvědčeno, třebaže jen ojediněle, např. *ež otec tvój i já želející hledáchom tebe* Lc 2.48 EvVíd 1a // *že* EvPraž × *tot* EvZim, *aj* EvOl (ecce pater tuus et ego dolentes quaerebamus te). Užívá se jich zčásti paralelně s *ano* a *nali*, a to v obsahových větách oznamovacích po slovesech smyslových vjemů. Přechod ve spojku by se však byl musel uskutečnit již v značně odlehle době předhistorické: jde o spojky ve slovanských jazycích širě zastoupené, zejm. v jazycích západoslovanských, takže aspoň východisko vývoje je pro část slovanských jazyků společné; není stopy po pauze po *že* v nekladení příklonek; dosti hojně proniklo v obsahových větách imperfektum místo prezentu (tak je tomu i v dokladu, který Fr. Trávníček konfrontuje s dokladem s *nali*: *uzřě, že sedlská dievka na potocě stáše, bosa i bez rukávkov rúcho práše* DalC 25b); podle Zubatého je právě užití prezentu důležitým svědeckvím původní citové povahy vět s *ano* a *nali* (*uzřě, nali dievka pláče* — „hle! dívka pláče!“).

Vedle toho je tu však řada podstatných rozdílů. Ve funkci spojky obsahové stává *že, ež, jež* po širokém okruhu sloves a jmen dějových, nejen po slovech vyjadřujících smyslové vjemy;⁶ po většině z nich nelze na původní interjekci dobře myslet. Také ve funkci účinkové a důvodové spojky bychom *že, ež, jež* těžko vykládali z interjekce; v účinkové funkci nemají v *ano, nali* paralelu vůbec, v důvodové dosti slabou (*ano, an* uvádělo důvodovou větu citově zabarvenou, jako nč. *vždyt, rus. vedb*).⁷ V hlavní větě stávalo při *že, ež, jež* často odkazovací *to*, v účinkových větách *tak*, v důvodových později *proto*; u vět s *ano* a *nali* není užití odkazovacího výrazu vůbec doloženo. Může tu jít o dodatečné rozšíření odkazovacích slov (zvláště *proto* se šíří ve větší míře až v době historické); v každém případě by to bylo aspoň svědeckvím velmi vzdáleného přechodu ve spojku a nutně to vyvolává otázku souvislosti s relativy.

Srovnáme-li věty s *že, ež, jež* s jinak uvozenými větami obsahovými, účinkovými a důvodovými, vidíme, že mají jeden společný rys: býval v nich původně pravidelně indikativ a vyjadřovaly reálné sdělení, reálný účinek nebo reálnou příčinu. Teprve časem pronikaly i na místo prostředků jiných a stály pak i ve větách s nereálným obsahem. To jistě není náhoda a souvisí to nějak se vznikem vedlejších vět s *že, ež, jež*. Soudím, že je to důsledek původního deiktického významu těchto spojek: ukázat lze jen na něco reálného. Ale to nemusí znamenat, že tu šlo přímo o deiktická citoslovce s významem „hle“. Daleko pravděpodobnější je, že to byla odkazovací slova patřící původně k větě hlavní: věty typu *jdi a pověz jim, že nejsem prázden* OtcB 72a znamenaly asi „pověz jim toto: nejsem prázden“ (srov. vznik německé spojky *daß < das*⁸). Odkazovací to proniklo do hlavní věty po dovršení přechodu *že, ež, jež* ve spojku. Za původní podobu můžeme pak považovat *ježe, eže; že* mohlo vzniknout apokopou náslovného *je-* (*e-*). Přímý vznik z partikule *že* (< **que*) se mi nezdá pravděpodobný. Dobře pak pochopíme i obdobné užití *ješto* a *jenž*, stejně jako pol. *iże*. Preparativní užití zájmena *jen* je v stč. ještě bezpečně doloženo vedle častějšího užití relativního. Nic ovšem nebrání v předpokladu, že staré *ježe, eže* mělo vedle

platnosti odkazovacího zájmena (event. partikule) jindy i platnost deiktického citoslovce, a je dobře možné, že i z něho vznikala v jistých případech spojka.

Zcela obdobný případ je se spojkou *ješto*. Zde jde podle našeho mínění ještě evidentněji o původní odkazovací částici, která nabývala jednak funkce relativiva absoluta, jednak různých funkcí spojkových, ovšem v míře mnohem menší.⁹

U spojky *jako* lze interjekční původ doložit ještě méně. V staré češtině je tato spojka v obsahových větách řídká, podobně jako v polštině; hojněji je doloženo *jako by* (tj. *jako* s kondicionálem). Velice hojně bylo *jako* v staroslověnštině a v církevní slovanštině. Zdá se, že to byla původně částice zájmenného původu, někdy — ale ani zdaleka ne vždy — předcházející též v deiktické citoslovce. Ke spojkové platnosti, a podobně i k platnosti vztažné, přecházela spíše odkazovací částice *jako* než interjekce. Zdánlivě by mohly pro původní citoslovečnou platnost svědčit obsahové věty s *jak* po slovesech smyslových vjemů (např. *díval se, jak vlny po splavu prudce dolů stékají* Němcová), rozšířené i v jiných slovanských jazycích (srov. též ruské věty s *kak*). Ale ukazuje se, že se sem *jak* v češtině i v polštině rozšířilo sekundárně a velice pozdě.¹⁰ Ani pro *jako* na začátku přímé řeči, hojně v staroslověnštině (většinou paralelně s řec. *ὅτι*), kdežto v staré češtině nedoložené, není nutno předpokládat citoslovečnou platnost — spíše šlo původně o odkazovací *jako* „tako“ než o deiktické citoslovce. To platí i o *že* ve stejném užití.¹¹ Ani v ostatních funkcích neshledáváme u *jako* zřetelných stop citoslovečného původu a spíše vystačíme s odkazovací částicí (často stojící v korelaci s *tak/o*) nebo s relativem.¹²

Pro časové spojky *jedyžto* a *jedaž*, zachované jen ve třech dokladech z archaického rukopisu AlxH, je charakteristické, že vždy uvádějí časové věty vyjadřující určitý, známý děj, např. *komu se tu 'dalo býti, co jest tu uslyšal hrůzy, jedyžto juž hnuchu vozi!* AlxH 30 × *když se hnuchu otud vozi* AlxV 1199; *neb jim bě věděti dáno, že jakž jutřě bude ráno, jedaž se slunce prosvieti, tu se spolu vojem snieti i dojiti bylo boje* AlxH 156 × *kda se slunce prosvieti* AlxV 1287. Ze tří dokladů je jistě těžko dělat závěry — ale snad to svědčí pro původní ukazovací, deiktický význam těchto spojek. Ale to neznamená, že to musela být citoslovce; spojková platnost vznikla spíše z platnosti odkazovací, blízké platnosti relativní. Paralelnost s *ano*, které nabývalo též časového významu, je jen částečná: věty s *ano* vyjadřovaly zpravidla doprovodnou časovou okolnost, nikoli skutečné určení času, a bylo pro ně charakteristické užití aktuálního prezentu, např. *zítra, ano se zabřezkuje, rytieřstvo zdvihlo se* Pulk 112b; *přišel jsem do hospody, ano se již setmívá* CestKabK 24a.¹³ Nemáme tedy skutečného důvodu k předpokladu o citoslovečném původu spojek *jedyžto*, *jedaž*; poukaz na sporadicky doloženou citoslovečnou platnost slov *tehdy*, *tedy* není sám o sobě nijak průkazný.

5. Zbývá jediná souřadící spojka zájmenného původu — *však* < *všako*. To je případ podstatně odlišný. V staré češtině mělo *však* skutečnou spojkovou funkci jen zřídka; nejčastěji to byla citová částice s významem blízkým nč. *vždyt*, rus. *ведь*: *neuč mne, však mám léta* DaL 50.41; *styd se, však člověk a muž!* TkadIS 29b.¹⁴ Jindy pronikal význam „přece“, přecházející již v odporovací spojkový význam „avšak“: *děvky je dvakrát otpudichu, až však je tako přelstichu* DaL 11.6; *braním ruka jakžto zbíta, však beríce vždy nesyta* AlxV 1854. Dále je hojně v apodozi souvětí přípustkového, např. *ač je zlé vůle proti otci nemálo pojměl, však jest proti němu u boj nevyjel* DaL 53.13. Naproti tomu *avšak* mělo již v staré češtině pravidelně funkci spojky odporovací; doloženo je i *ale však* ve stejném významu. Zcela obdobná situace jako v staré češtině byla i v staré polštině; bude tedy výklad *však* pro oba jazyky společný.

Funkce silně citově zabarvené částice a užití na místě lat. *nonne* v řečnických

otázkách, změněných v staré češtině ve věty zvolací (zde se *však* střídá s několika původními i sekundárními citoslovci *ano*, *a toť*, *ande*, *hleděte*), zdá se nasvědčovat tomu, že *však* mělo kdysi funkci deiktického citoslovce. Ale jsou zde i závažné argumenty proti: *Však* se kladlo nejen na začátek věty, ale vkládalo se též do ní a dokonce mohlo stát i na jejím konci, takže si těžko lze představit jeho původní větnou platnost. Příklony se po něm volně kladly, a teprve když nabylo cele povahy souřadící spojky, přestaly se po něm klást, stejně jako po ostatních souřadících spojkách od pradávna nepřízvučných. Novočeské *vždyť*, které nastoupilo na místo *však* v citově zabarvených větách důvodových, pěkně dokládá, že se k tomuto užití mohlo dojít od užití příslovečného: znamenalo původně „vždy“, a podobně mohlo *všako* znamenat „v každém (případě)“, něm. „jedenfalls“. Některé stě. doklady z Baw se tomu zdají nasvědčovat — proniká v nich původní význam, např. *nenechám toho tak, bych sebe nepomstil však* Baw 199b. A také v apodozi přípustkového souvětí, zejména po větách se spojkou *kak/ž/*, *kakož koli* můžeme vyjít od významu „všelikým způsobem“ > „přece“, např. *kakž pak jest v tu dobu (ovoce) lacno, všakž jest pro tu novinu vzácno* LegJid 160.¹⁵ Můžeme tedy vystačit s výkladem o vzniku spojkového užití *však* z příslovečného významu podobného jako něm. „jedenfalls“, jak jej podal V. Machek (*Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957, 577). Přímou paralelou je tu vývoj obdobného příslovce *všeliko*, v češtině nedokončený; v polštině se *však* stalo *wszelako* odporovací spojkou.¹⁶ Částečný vývoj přes citoslovečnou platnost deiktickou je také možný, třebaže jej nelze prokázat.

6. Přistupme nyní k otázce citoslovečného původu ostatních spojek, nesouvisících se zájmeny.

Spojka *a* je dnes v češtině obecně rozšířená spojka slučovací, zčásti má též význam odporovací. Podobný stav je v jazycích západoslovanských, zejména v lužické srbštině (v polštině dnes převládá užití odporovací); naproti tomu v ruštině je *a* převážně spojkou odporovací. V staré češtině mělo trojí základní užití: slučovací, odporovací a ve větách smyslem podřadných, v nichž stálo pravidelně ve spojení se zájmenem 1. a 2. osoby (*a já*, *a my*, *a ty*, *a vy*). Tento typ časem zanikl.

Podíváme-li se blíže na věty s *a já*, *a my*, *a ty*, *a vy*, zjišťujeme úplnou paralelnost s větami s *ano*, přičemž zde byla jistá dělba funkcí: věty s *ano* měly pravidelně podmět ve 3. osobě, kdežto ve větách s *a* to bylo jen výjimečné. Srov. ve větách obsahových: *a již vízi*, *a ty na smrt jdeš* PasMA (Výb 528); ve větách časových: *ež, a my ještě nepřítelé, dal nám syna svého* ŠtítSvát 17b1; ve větách podmínkových a přípustkových: *proč prosíte otpočinutie, a vy ste nic neučinili?* ModILeg 20a; *pohnal mě holomkem, a já paní jmám* Rožmb 31. Paralelnost významová i formální (zejména v užití aktuálního přítomného) je tak dokonalá, že už z ní samé lze vyvozovat s velkou dávkou pravděpodobnosti, že zde *a* mělo původně stejnou funkci jako *ano*: že to bylo deiktické citoslovce s významem blízkým novočeskému *hle* (rus. *vot*, něm. *sieh*). Totéž *a* bylo i komponentem v slově *ano*, takže tu podle všeho jde o spojení dvou interjekcí: prostě deiktického *a* a k něčemu vzdálenějšímu ukazujícího *ono* (odtud užití *ano* jen při podmětu v třetí osobě). Na partikuli *a*, nikoli spojkou, tu myslel již J. Zubatý. Přitom je užití slova *a* ve funkci citoslovce nebo citové partikule doloženo již v stě. a žije dodnes, srov. *Hovora... je se mluvíti: A běda mně jest nebohu* DalC 66b × *ach běda* DalL 34.51; *i věc jemu: A kéž ste mne zavolali!* OtcB 64a.¹⁷ Také při užití v apodozi podřadného souvětí nejde zřejmě o spojkovou platnost, nýbrž o platnost částice, která by mohla být citoslovečného původu; srov. *tehdy když chtieše tu žádost dokonati, a tu mu se ďábel da poznati* OtcB 6a.¹⁸

Přiznáme-li tomuto *a* citoslovečný původ, vzniká otázka, nemáme-li je geneticky

odtrhnout od *a* v platnosti souřadící spojky. (Tak učinil např. V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského* 15.)¹⁹ Není to však nutné. Rozbor funkcí souřadícího *a* v starých slovanských jazycích ukazuje, že se ho užívalo původně jen jako spojky mezi větami (nikoli mezi větnými členy), a to k připojení věty vyjadřující něco nového, často protikladného k obsahu předcházející věty nebo jsoucího s ní v nečekaném rozporu (vztah blízký přípustkovému). To je dosud základní oblast užití ruského *a* (vedle novějšího užití po záporu) a zcela zřejmé to bylo v staré ruštině.²⁰ Obecné rozšíření do souvětí slučovacího a ke spojování větných členů je sekundární; *a* zde pronikalo na místo *i*. Stopy tohoto procesu lze v staré češtině ještě bezpečně rozeznat.²¹ Není těžké z toho vyvodit, že i toto *a* je od původu citová partikule, která sice již v době praslovanské nabývala spojovací funkce, ale dlouho si přitom držela významové zabarvení vyplývající z jejího vzniku. Je jisté charakteristické, že i slova *ano* a *nali* vyjadřovala — pokud nabývala odporovacího významu — právě něco nečekaného, co je v rozporu s předcházejícím dějem.²² Považují proto citoslovečný původ slovanské spojky *a* za velmi pravděpodobný. Musíme si však uvědomit, že přechod ve spojku spadá tu už do praslovanštiny a že se v době historické udržují stopy původního významu jen ve zbytecích, nejčastěji v jistém významovém zabarvení spojky doprovázejícím její základní význam.

U spojky *i* je vznik spojkové platnosti zřejmě ještě starší než u *a*. Přitom máme doloženo též citoslovce *i*: *i plakáše a řka mezi jinú řečí: I, i, kak jest potuchlo zlato!* ŠtítKlem 71a. Častěji je citovou částicí: *i co ty ležíš, Izáku? MastMus 305*. V apodozi podřadného souvětí vyjadřuje dodatečný odstín důsledkový: *a když on umřě, i sjidechú sě bratřie k němu* OtcB 68b; popříp. proniká i moment překvapení. A máme doloženo též odporovací užití *i* k vyjádření rozporu dějů (s přípustkovým odstínem): *Vršovici to viděchu, i přimluviti sě nesměchu* DalL 40.8. V tom všem by bylo možno vidět stopy nespojkové funkce *i* — funkce částice, pocházející snad z ještě dávnější funkce citoslovečné.²³ Dokázat to ovšem nelze.

Argument s nekladením příklonek po *a*, *i* vyznívá naprázdno: souřadící spojky jsou dnes nepřízvučné, předklonné, proto se po nich příklonky nekladou. Naopak — v době, kdy ještě nepřešly ve skutečné spojky a měly povahu citových částic, měly zřejmě svůj přízvuk, mohly se proto zesilovat příklonnými částicemi nebo se po nich kladla příklonná slova. Tak by bylo možno vyložit vznik *at < a+ti*, *až < a+že*, staroslověnské *a li*, *ibo* aj.

Pro citoslovečný původ spojky *ale* by bylo možno uvést jen to, že je *ale* ojedinele doloženo ve funkci citoslovce: *již řiekají mně: ale, ale* ŽaltPod 39.16 × *hoře, hoře* ŽaltKlem, *jej, jej* ŽaltWittb. Vedle toho má *ale* i platnost příslovce „aspoň“: *ozři sě ale jediná* LegKat 755. A užívá se ho ovšem i v apodozi podřadného souvětí. Toto nespojkové užití svědčí jistě o tom, že spojková funkce je sekundární, třebaže velice stará (je v západoslovanských jazycích obecně rozšířena), ale nemusí to znamenat, že vznikla z funkce citoslovečné, třebaže to možné je. První komponent v *ale*, totiž *a-*, jsme jako původní citoslovce určili; druhý, *-le*, měl zřejmě význam omezovacího příslovce „jen“ (jako dosud v slovinštině). Ke spojení obou komponentů mohlo však dojít teprve v době, kdy *a* už nebylo citoslovcem, nýbrž jen partikulí a zčásti snad už spojkou. Podobně se spojovalo *a* s *však* ve spojkou *avšak* (*a* také celé *ale* v *alevšak*).

Spojka *až* vznikla z citové partikule docela zřejmě. Nejjasněji to vidíme v časových souvětích vyjadřujících rychlý sled dějů s nečekaným nástupem druhého děje, např. *měšče sě jedno dotiežeš, až s potřebu vyviežeš* AlxV 986; *ne tak brzo vesl dosěhú, až biechu bliz při břěhu* AlxV 576; *netaže vstáti ona, až hned rúči oblak vznide* LegKat 2872.

Cítíme tu význam „a již“, „a tu“, který lze vyložit z významu „a hle“. Nejspíše vzniklo až v době, kdy *a* nebylo ještě plnou spojkou, nýbrž citově zabarvenou partikulí, k níž bylo možno přidat příklonku *že*. Tento význam až se dodnes plně zachoval v ukrajinštině a je doložen i ze staré polštiny. Také v druhém časovém významu, blízkém „dokud ne“, proniká v stč. původní význam „a tu“. Další časový význam (blízký „když“) je podle mého zjištění sekundární.²⁴ Od významu „dokud ne“ je přechod k užití účinkovému a slučovacím; souvisí s ním i užití ve funkci příslovce nebo částice. Můžeme tedy takřka s jistotou tvrdit, že spojka *až* vznikla z citové částice *až*; není však jisté, zdali byla skutečným citoslovcem s větnou platností. Je to jistě možné; navštěvovalo by tomu i to, že v některých slovanských jazycích nabývalo *až* i funkce obsahové spojky.²⁵

7. Máme-li shrnout výsledky našeho zkoumání, dojdeme k závěru, že u žádné ze zkoumaných spojek nemůžeme bezpečně prokázat přímý vznik ze skutečných citoslovců. Ale u některých je nepochybné, že vznikly z citových částic, a ty samy pocházejí aspoň zčásti z citoslovců. To platí zejména pro spojky nesouvisící se zájmennými základy, *a* a *až*. Naproti tomu u spojek zájmenného původu je většinou pravděpodobný vznik spojkové platnosti z platnosti odkazovacích částic, zčásti majících i platnost relativní, nikoli z citoslovců; v některých případech (zejm. u *ež*, *jež*, *že*) je však možný vznik z deiktických citoslovců aspoň v některých případech.

Zkoumání těchto otázek není ovšem ani zdaleka uzavřeno, spíše je v začátcích. Podnět Jos. Zubatého, zejména v jeho dalekosáhlém rozvedení u Fr. Trávníčka, je neobyčejně plodný, a otázka citoslovečného původu spojek si zaslouží podrobného srovnávacího prozkoumání na půdě jazyků slovanských i v širších souvislostech indoevropských.

POZNÁMKY

¹ Obě jsou přetištěny ve *Studiích a člancích J. Zubatého: stať o nati* v I. díle 2. sv. str. 44—57, stať o *an*, *ano* v II. díle str. 63—106.

² Viz Fr. Trávníček, *Neslovesné věty v češtině I*, 212—214.

³ Ve stati *Problematika zkoumání syntaxe staroslověnského jazyka a nástin rozboru významu částic i, a apod. v konstrukcích participiálních vazeb s určitými slovesy*, sborník K historicko-srovnávacímu studiu slovanských jazyků, Praha 1958, 89—107.

⁴ *Metodická problematika historickosrovnávacího studia syntaxe slovanských jazyků*, týž sborník, str. 80.

⁵ Obecné poznámky ke zkoumání vzniku spojek podávám ve stati *K voprosu o proischoždenii sojuzov*, Sborník prací filos. fakulty brněnské university, A 8, 1960, 5—18. Opírám se o analýzu vývoje celého českého souvětí, podanou v knize *Vývoj českého souvětí*, Praha 1960.

⁶ Viz J. Bauer, *Vývoj českého souvětí* 132 n.

⁷ Tamtéž, 109; o důvodovém *že* viz str. 287 n.

⁸ Viz G. Müller—Th. Frings, *Die Entstehung der deutschen daß-Sätze*, Berlin 1959.

⁹ Viz J. Bauer, *Vývoj českého souvětí* 209—211.

¹⁰ Viz J. Bauer, *Vývoj českého souvětí* 128—129; pro polštinu O. B. Tkačenko, *Z istoriji z'jasuvalnych spolučnykiv u pol'skij liter. movi*, Slov'janske movoznavstvo I, Kyjiv 1958, 202—209.

¹¹ Viz *Vývoj českého souvětí*, 187.

¹² O vzniku časového užití jako viz *Vývoj českého souvětí* 255, srovnávacího 264—265, účinkového 277, příčinného 296, podmínkového 316 (zvl. pozn. 16), přípustkového 331; o funkci relativa absoluta 211.

¹³ Viz *Vývoj českého souvětí* 224—225.

¹⁴ Podobný význam mělo však i v překladu latinských řečnických otázek, v nichž se kladlo za *nonne*: řečnická otázka tu byla nahrazena podle smyslu větou zvolací. Např. *prieteli, nečintiml tobě bezprávie; však sem té najal sobě na den z peniez* EvZim Mt 20.13 (*amicie, non facio tibi iniuriam; nonne ex denario convenisti mecum?*).

- ¹⁵ Srovn. I. Němec, *Listy filologické* 83, 1960, 96.
¹⁶ Viz J. Bauer, *Vývoj českého souvětí* 55—56.
¹⁷ Další doklady viz ve *Vývoji českého souvětí* 55—56.
¹⁸ Viz J. Bauer, *Vývoj českého souvětí* 346.
¹⁹ Pro Zubatého byla právě pochybnost o tom, máme-li právo odtrhnout spojku *a* od partikule *a*, důvodem, proč nepřijal citoslovný původ *a* v *ano* (v. *Studie a články* II, 100).
²⁰ Viz P. V. Popov, *Sočinitelnyje konstrukcii s sojzom a v drevnerusskom jazyke* (avtoreferat kandidátskoj disertacii), Leningrad 1953, 7.
²¹ Viz J. Bauer, *Vývoj českého souvětí* 34—39, 59—61.
²² Viz J. Bauer, *Vývoj českého souvětí* 50—52.
²³ Viz *Vývoj českého souvětí* 348.
²⁴ Viz *Vývoj českého souvětí* 235—236.
²⁵ Srov. J. Mikulášková, *Staročeské až*, *Listy filologické* 8, 1960, 253—258, a 9, 1961, 37—43.

РОЛЬ МЕЖДОМЕТИЙ В ВОЗНИКНОВЕНИИ ЧЕШСКИХ СОЮЗОВ

При объяснении происхождения союзов лингвисты считались также с первоначальными междометиями. Известные статьи И. Зубатого о возникновении слов *ano*, *an* и *nali* из первоначальных междометий послужили исходным пунктом для объяснения возникновения многих других союзов из деiktических междометий. Однако эти изложения встретились также с важными возражениями. В настоящей статье устанавливаются, во-первых, общие критерии, при помощи которых можно установить происхождение союзов, и, во-вторых, подвергаются пересмотру существующие объяснения. Анализ приводит к заключению, что у союзов местоименного характера (*že, ež, jež, jako, ješto, jedy, jeda, však*) нельзя доказать, что они восходят к деiktическим междометиям, хотя это в отдельных случаях и при специальных обстоятельствах не исключено (гл. обр. при *že, ež, jež*). В подавляющем большинстве случаев эти союзы восходят к анафорическим частицам, которые стояли отчасти в связи с их относительным употреблением. Из других союзов, которые не связаны с местоименными основами, к частицам междометного характера (имевшим, по всей вероятности, в еще более отдаленное время функцию настоящих деiktических междометий) восходят союзы *a* и *až*. Возможно, что того же происхождения также союз *i*, но его союзная функция возникла еще в праславянскую эпоху, так что доказать его междометное происхождение нельзя. Сложение союзов *a-le*, *a-ž*, *a-však* восходит к эпохе, когда слово *a* имело характер не настоящего междометия, а только частицы или даже союза.

ANTEIL DER INTERJEKTIONEN AN DER ENTSTEHUNG DER TSCHECHISCHEN KONJUNKTIONEN

Bei der Erklärung des Ursprungs der Bindewörter dachte man auch an ursprüngliche Stimmungswörter. Wertvolle Aufsätze J. Zubatý's über die Entstehung der Wörter *ano*, *an* und *nali* aus Interjektionen gaben eine neue Anregung zur Erklärung mancher anderen Bindewörtern aus deiktischen Stimmungswörtern. Gegen diese Erklärungen wurden jedoch auch schwerwiegende Einwände vorgebracht. Im vorliegenden Artikel werden zuerst Kriterien festgestellt, auf Grund derer die Herkunft der Bindewörter beurteilt werden kann; dann werden alle bisherigen Interpretationen überprüft. Es wird festgestellt, dass bei keinem Bindewort pronominaler Herkunft (*že, ež, jež, ješto, jedy, jeda, jako, však*) die Entstehung aus einem Stimmungswort nachgewiesen werden kann, obzwar sie in einigen Fällen (bei *že, ež, jež*) unter bestimmten Bedingungen für möglich gehalten werden kann. In meisten Fällen können diese Konjunktionen aus Hinweisungspartikeln, welche teilweise auch eine Relativgeltung hatten, erklärt werden. Von den Bindewörtern, welche mit Pronominalstämmen nicht zusammenhängen, stammen *a* und *až* aus Stimmungspartikeln; es ist wahrscheinlich, dass da die Geltung einer Stimmungspartikel in einer ursprünglich deiktischen Interjektionsgeltung ihren Ursprung hat. Die Entstehung der Bindewortfunktion von *i* aus einer Stimmungspartikel ist auch möglich, aber sie fällt in so weite Vergangenheit der slawischen Sprachen, dass sie nicht verlässlich nachgewiesen werden kann. Zur Zusammenlegung der Bindewörter *a-le*, *a-ž*, *a-však* kam es in einer Zeitspanne, da *a* nicht mehr eine Interjektion, sondern nur eine Stimmungspartikel oder sogar eine Konjunktion war.